

ANNA ALSZTYNIUK
BIAŁYSTOK

Польская тэматыка ў рамане Янкі Брыля *Птушкі і гнёзды*

Птушкі і гнёзды Янкі Брыля – адзіны дагэтуль ў беларускай літаратуры лірычны раман. Аўтар апісаў у ім свет такім, якім яго бачыў і ўспрымаў у розныя перыяды свайго жыцця. Тут прадстаўлены яго дзяцінства і юнацтва, што прыйшліся на міжваенную пару, фашысцкі палон і уцёкі з яго, партызанскі час. Галоўны герой рамана Алесь Руневіч у значнай ступені з’яўляецца двойніком аўтара, але і рэпрэзентуе лёс ўсяго свайго пакалення. Жанравыя асаблівасці твора абумоўлены тым, што не знешнія падзеі, а менавіта ўнутраны стан галоўнага героя, пошукі ім свайго месца ў свеце вызначаюць арганізацыю і сюжэт твора.

Важнае месца ў “Кнізе адной маладосці” займае, безумоўна, польская тэматыка, што напрамую звязана з жыццёвым шляхам Янкі Брыля. Дзяцінства і юнацтва будучы пісьменнік правёў у заходнебеларускай вёсцы Загора, якая ўваходзіла ў 1921–1939 гадах у склад Польшчы, што, зразумела, адыграла значную ролю ў фарміраванні Я. Брыля. Не адзін раз пісьменнік успамінаў у сваіх творах пра час вучобы ў польскай сямігодцы, падкрэсліваючы, што польская мова (разам з рускай) адкрыла яму дзверы ў цудоўны свет літаратуры. Уладзімір Калеснік у кнізе *Янка Брыль. Нарыс жыцця і творчасці* звяртае ўвагу на адзін істотны факт біяграфіі пісьменніка:

Прыехалі яны (сям’я Янкі Брыля – А. А.) ажно ў ліпені 1922 г. Дату гэтую варта запам’ятаць, яна акажацца юрыдычным кручком, за які ўчэпяцца чыноўнікі, каб пахіснуць грамадзянскі статус Брылёў. Улады буржуазнай Польшчы выдалі закон, па якому апошні тэрмін вяртання бежанцаў з Расіі выгасаў у чэрвені 1922 г. Кожны, хто не вярнуўся да гэтага часу, быў “обсokrajowiec”, г. зн. чужынец, і не атрымліваў поўных грамадзянскіх правоў. Абавязкі, праўда, і на іх

ускладаліся ў поўным аб’ёме, напрыклад, служба ў войску, а значыць удзел у вайне¹.

Калі Янку Брылю споўніўся дваццаць адзін год, ён атрымаў позову ў польскае войска і быў залічаны ў марскую пяхоту. У верасні ж 1939 года пад Гдыняй, як польскі жаўнер, ён трапіў у фашысцкі палон, з якога ўдалося юнаку ўцячы толькі восенню 1941 года. Менавіта такі шлях праходзіць і галоўны герой рамана *Птушкі і гнёзды*. Улічваючы аўтабіяграфічны характар і змест рамана, можна з поўным правам сказаць, што аўтар праз рэаліі Заходняй Беларусі стварыў у ім суб’ектыўны вобраз Польшчы і палякаў, а таксама прадстаўнікоў іншых нацыянальнасцей.

Найбольш увагі ў творы прысвечана ўмовам, якія аказалі ўплыў на стаўленне Алеся Руневіча і яго землякоў да польшчызны. З дзіцячых гадоў Алесь і яго ровеснікі не адзін раз становіліся сведкамі несправядлівасці, з якой сутыкаліся іх сем’і. Так, гаворыцца пра арышты тых, каго лічылі ворагамі існуючай улады толькі таму, што яны ўголас заяўлялі пра неабходнасць паляпшэння ўмоў жыцця. Варта звярнуць увагу і на тое, што падтрымку сваім памкненням сцвердзіцца ў родным, рэалізавацца ў народнай справе заходнебеларуская моладзь знаходзіла найперш у падпольшчыкаў-камуністаў. Праўда, пісьменнік выразна, і нават з іроніяй, падкрэслівае, што ў роднай вёсцы Алеся Руневіча падпольшчыкаў не было: “не ў родных Пасынках, з цёмнай апалітычнасці якіх пасмейвалася нават сама паліцыя, а ў навакольных вёсках”².

Сяброўства з нядаўнімі палітвязнямі было важным момантам біяграфіі заходнебеларускай моладзі, бо

арыштаваныя тады, калі Алесю і яго ровеснікам было па чатырнаццаць-пятнаццаць год, старэйшыя хлопцы вярнуліся з Лукішак ды Уронак, з той вялікай, як жартавалася горка, школы жыцця, не проста гарачымі, гатовымі ісці на паноў, ледзь пісьменнымі юнакамі. Хто за пяць, хто за шэсць гадоў, кожны па-свойму грунтоўна ці павярхоўна, яны з сялянскай прагнасцю і працавітасцю авалодалі – са слоў адукаваных таварышаў-палітвязняў – першаасновамі навуковага сацыялізма, начыталіся кніг з бібліятэкі турэмнай камуны і дома сталі тымі, каго так не хапала беднай моладзі – разумнейшымі,

¹ У. Калеснік, *Янка Брыль. Нарыс жыцця і творчасці*, Мінск 1990, с. 28.

² Я. Брыль, *Збор твораў у чатырох тамах*, Мінск 1968, т. 3, с. 227. Далей пры спасылцы на гэта выданне ў дужках падаецца старонка.

вартымі пераймання сябрамі, людзьмі з непахісным аўтарытэтам і зайздроснай абаяльнасцю змагароў і пакутнікаў (227–228).

У прыведзеных словах, бясспрэчна, ярка выяўляецца настрой вясковай моладзі. Прыгнёт, які цярпелі заходнебеларускія сяляне, прыводзіў іх у шэрагі падпольшчыкаў, што змагаліся за сацыяльную справядлівасць. Аднак побач з радасцю і надзеяй выразна адчуваецца і аўтарскі смутак, выкліканы тым, што трэба было дасведчыць многа крыўды, каб беларусы пачалі змагацца за годнае месца, належнае іх нацыі ў свеце.

Яшчэ дакладней настрой жыхароў Заходняй Беларусі выявіўся ва ўспрыманні імі весткі пра смерць Юзэфа Пілсудскага: “Смерць дыктатара была вялікая і канкрэтная радасць і для іх і для іхніх бацькоў – астрогу паменшала каму на год, каму на тры, на пяць [...]” (228). На жаль, тадышняя заходнебеларуская рэчаіснасць пабуджала шэраговага селяніна менавіта да такіх, генеральна неўласцівых яму пачуццяў.

Янка Брыль падкрэслівае ў рамане і тое, што заходнебеларускай вёсцы не хапала найперш адукаваных людзей, якія маглі б паказаць беларускім сялянам, што яны не горшыя за іншых, што і яны могуць зняць рабскую вопратку. Прычыну такога стану аўтар бачыць найперш у беднасці, якая і яго з братам змусіла кінуць вучобу: “Рэдка хто з хлопцаў скончыў сямігодку: каго бяда спыніла на пятым класе, каго на чацвёртым, хто з трэцяга пайшоў за чужымі хвастамі, хто, як той Бутрым казаў [...], адзін-адзінюткі скончылі з бацькам на двух” (198). Зразумела, горычы давала і тое, што “школа была чужая, польская” (198). Аднак Алесь Руневіч добра разумеў, што вучоба ў польскай гімназіі з’яўляецца пачаткам яго змагання “за свой шлях у жыццё” (102). Ён захапляўся паэзіяй свайго земляка Адама Міцкевіча, з якой пазнаёміўся на уроках, і нават спрабаваў па-польску пісаць, “уганяючы ў трынаццаціскладовы “гераічны” міцкевічаўскі верш нешта, скажам, такое:

На пагурку высокім, ніжэй апісана,
Лежы весь, Пасынкамі аддаўна названа (162).

І толькі, калі хлопцы кінулі гімназію, як вобразна вызначае Я. Брыль, “стыхія польскага слова пачала спакваля адступаць” (162), а перад братамі паступова пачаў адкрывацца свет рускай літаратуры.

Вельмі паказальнай у плане дыскрымінацыі роднага бачыцца сітуацыя з пастаноўкай спектакля, у якой Алесь, хіба, найбольш балюча адчуў сацыяльную несправядлівасць:

...Вось ён стаіць на ганку “людовага дома” ў суседнім мястэчку, замучаны, з душой растузанай, здаецца, толькі трохі не дашчэнту. Колькі ж можна!.. У школе ў Пасынках ставіць спектакль настаўніца чамусьці раптам не дазволіла. Нанялі на тым тыдні гэты “людовы дом”. Сяк-так дамагліся дазволу ў павятовага рэфэрэнта бяспекі. На табе – папа рымскі памёр, жалоба. Перанеслі спектакль на сённяшні дзень. А ўчора паліцыя, па званку таго самага рэфэрэнта, зняла дазвол з беларускай часткі праграмы – забараніла і пастаноўку, і дэкламацыі, і спевы...

Заказурыцца і ў знак пратэсту не ставіць і другую п’есу, польскую, Алесь не захачеў, як ні горка было заставацца вышэйшым за іх, Мазуркаў, шавіністычную абмежаванасць (258).

Пісьменнік не столькі падзею ўзнаўляе, колькі пачуцці, ёю выкліканыя. Коротка, але дакладна перадае ўнутраную барацьбу, якая адбываецца ў душы Алеся Руневіча. Смута, горыч не здолелі адабраць у маладога беларуса пачуцця годнасці. У адрозненне ад супраціўнікаў беларускага Алеся трымаецца вельмі інтэлігентна. Ён не пайшоў на тое, чаго, магчыма, хацелі непрыхільнікі беларускага слова – зрабіў самы аптымальны выбар: не пазбавіў сваіх землякоў магчымасці судакрануцца з мастацтвам, хай сабе і польскамоўным. Пісьменнік падкрэслівае адначасова, што дыпламатычныя паводзіны Руневіча былі выкліканы не толькі тым, што “і п’еса была добрая, і ўсё наладжана, і ў вёсцы за Нёманам абзадачана найлепшага ў наваколлі музыка” (258), але і тым, што “ён прадчуваў чамусьці, што гэта быў для яго не звычайны, не проста восьмы па ліку спектакль, а – апошні...” (258).

Набліжэнне вайны прымусіла Алеся Руневіча адкласці на потым парахункі з непрыхільнасцю да роднага. Пачаўся прызыў у польскую армію. І тут зноў жа ён змушаны цярпець прыніжэнне з-за нацыянальнага пытання:

Калісьці яго, на прызыве, польскі пісар куды больш культурна, – чуючы адно, а пішучы другое, як і належала згодна вышэйшых планаў пабудовы адзінай і магутнай хрысціянскай Польшчы, – занатаваў, як прасцячка, “тутэйшым”, а родную мову яго адзначыў не менш ідыёцікім казённым акрэсленнем – “па-прастэму” (187).

У *Птушках і гнёздах* пісьменнік выказвае здаўна набалелае. Праўда, робіць ён гэта даволі далікатна, часам толькі намякаючы на тое, што адбывалася на заходнебеларускіх землях ў 30-ыя гады. Уважлівы чытач, напэўна, зразумее, што за словамі аўтара стаіць горыч за працэсы паланізацыі беларусаў, якія мелі спрыяць нацыянальна-культурным інтарэсам Польшчы. Нягледзячы на гэта, пра службу ў польскім войску пісьменнік гаворыць у *Птушках і гнёздах* з пазіцыі гуманіста, усведамляе, што барацьба з агульным ворагам важнейшая за крыўды асабістыя і нават свайго народа: “...біліся мы, беларусы, не толькі за тую часовую, санацыйную Польшчу, якая нас прыгнятала, а і за Польшчу вечную – за народ, за яго культуру, за яго жыццё, на якое абрынуўся смяротны вораг не проста дзяржаў, але ж народаў – гітлерызм” (63).

Беларусам, што вынікае і з рамана Я. Брыля, не ўласціва нацыянальная абмежаванасць. Змаганне з агульным ворагам дазволіла ім узняцца і над сацыяльнымі крыўдамі. Знаходзячыся пад нацыянальным уціскам, беларусы “не агіналіся і на вайне – пакуль стаялася, стаялі добра, лепш за другіх палякаў” (63), разумеючы, што скрыўджанае “чужое” ў трагічныя часы робіцца “сваім”, агульным. Вельмі выразна акрэсліваецца тут брылёўскае перакананне: набытак аднаго народа з’яўляецца набыткам усяго чалавецтва. Трэба ж памятаць, што ў пошуках уласнага “я”, свайго жыццёвага месца для Янкі Брыля былі арыенцірам не толькі вопыт сям’і, свайго народа, але, хіба, найперш сустрэчы з літаратурай і культураў розных народаў, і найперш польскага.

Вобраз Польшчы і палякаў, прадстаўлены на старонках лірычнага рамана *Птушкі і гнёзды*, зразумела, мае суб’ектыўны характар, пра што сведчыць і даволі смелае параўнанне польскай няволі з нямецкім палонам: “Яны вось едуць пакуль што кудысьці, да новага пана, яшчэ ўсё пад канвоем, па крываваму праву штыха...” (65) або “семнаццаць месяцаў савецкага жыцця многае мне адкрылі, на што я глядзеў спачатку праз плёнку нявольніка (то польскага, то нямецкага), хоць і запэўніваў сябе ўсяляк, што я вольны, “як чалавек духу” (279).

Такім чынам, аўтар сцвярджае, што беларусы адчувалі сябе нявольнікамі і на сваёй Радзіме пад Польшчай, і ў нямецкім палоне. Яны, як птушкі ў клетцы, прагнулі аднаго – свабоды. Дома ім не адзін раз паўтаралася, што яны не могуць лічыць сябе беларусамі, адбіраліся ў іх мова, культура, пачуццё годнасці. І таму нават у сябе дома беларусы не маглі адчуваць сябе вольнымі людзьмі. Янка Брыль паказаў, што няволя заўсёды зло, з якім трэба змагацца, што ў чалавека

нельга адбіраць яго права на годнае жыццё. Пісьменнік, безумоўна, разумеў розніцу паміж польскай і нямецкай няволяй і сумеў выразна гэта выявіць на старонках рамана. Ён падкрэсліваў, што за нямецкім дротам у яго адбіралася значна больш – надзея на вяртанне ў родны край. Праўда, немцы афіцыйна лічылі Алесья Руневіча і яго сяброў беларусамі, але цана за такое прызнанне ў палоне была высокая, бо яны мусілі працаваць на ворага ўсіх нацый, часта звыш сіл, церпячы прыніжэнні. І таму толькі людзі, багатыя душой, змаглі прайсці праз усе здзекі і застацца людзьмі.

На старонках рамана ствараецца вобраз галоўнага героя, які імкнецца ўбачыць у кожным найперш чалавека. Такі падыход, безумоўна, характарызаваў большую частку і яго землякоў:

[...] у Пасынках ці ў наваколлі, калі хто-небудзь хваліў добрага чалавека. “Скажы ты, вось і паляк (або яўрэй ці татарын), а ўсё роўна як наш (або свой), беларус...” І ў гэтай вонкавай наіўнасці была схавана спрадвечная мудрасць. Націск тут клаўся на словы *наш* або *свой*, і сэнс іх быў блізкі працоўнаму чалавеку (122).

Такім чынам Янка Брыль прэзентуе чытачу сваё этычнае крэда. Ён стараецца зберагчы веру ў чалавека і чалавечнасць і ў нечалавечых умовах, падкрэслівае, што нельга мерыць усіх адной меркай. Праўда, можна дашуквацца ў прыведзеных словах нейкай ізаляванасці, падзелаў на сваіх і чужых, але ж аўтар выразна пазначае, што свой – кожны добры, сумленны чалавек.

Падобныя пачуцці выклікае і іншы герой рамана – Змітрук Саладуха, які распавядае Алесю пра сустрэтага ў няволі польскага салдата:

Стаю я там, братко, а тут уводзяць нейкага палячка. Таксама, як мы з табою, антлясын, толькі са знакам “П” на грудзіне. [...] А той Бязмен яго лае па-польску ўжо, не па-нашаму, а потым раз, другі раз у морду. Хоць ты плач. А хлопец той зацяўся і ні слова. Толькі слёзы па шчоках цякуць. Ведаеш сам – паляк. [...] А так вось я аседзеў з тым Тадакам свае дзесяць дзён. Ён з вёскі таксама, з-пад Кельцаў. Я яму нават, выходзячы, палёку сваю за гэтую, злітуйся божа, кепачку аддаў. Хай сабе, думаю, будзе табе твая “Яшчэ Польска”. Бо і хлопец ты добры, і гора ў нас з табой адно (321).

Варта падкрэсліць і тое, што Янка Брыль вельмі выразна і востра крытыкуе тых, хто не здольны жыць згодна з маральнымі законамі. Да такіх, напрыклад, належыць Бязмен, які для ўласнай карысці

здольны пакрыўдзіць другога чалавека, стаптаць яго пачуццё годнасці. І таму ўчынак Бязмена атрымлівае адпаведны брылёўскаму крэда каментарый: “От дзе сволач! За што ж ты яго? Птушка, і тая з выраю ляціць, а гэта ж чалавек”!.. (321).

Пра асобных герояў-палякаў пісьменнік выказваецца ў *Птушках і гнёздах* цалкам прыхільна. Знаёмства Алеся з імі кароткае і таму пісьменнік сканцэнтраваны на галоўных рысах іх характараў, на тым, што яны ўнеслі ў жыццё галоўнага героя. Сярод герояў-палякаў вылучаецца, безумоўна, вобраз пані Ванды, прататыпам якога была настаўніца Я. Брыля Мар’я Пранеўская. У рамане выразна гучыць захапленне Алеся дабрынёй пані Ванды, яе адносінамі да свету і вучняў. І, напэўна, таму, калі “яна замяняла настаўніка-паланіста, і з ёю нават сумнае праходзіць было лёгка і цікава” (105).

На нямецкай зямлі ў час уцёкаў з палону сустракае Алесь Стасю – дачку польскага батрака і нямецкай батрачкі. Пісьменнік стварае светлы вобраз дзяўчынкі. Яе спагадлівасць, дабрыня ўзрушаюць не толькі галоўнага героя, але і чытача. Янка Брыль надзвычай кранальна выражае спачуванне дзяўчынцы: “Толькі ж як табе, зорачка, цяжка гарэць, як табе цяжка свяціць – сёння, у цемры фашысцкай начы!..” (136).

Уразаецца ў памяць і вобраз масье Папёлака – “польскі рабочы, які ў канцы дваццатых гадоў уцёк ад беспрацоўя ў роднай Лодзі туды, куды ў той час уцякалі многія – у Францыю” (207). Пісьменнік падкрэслівае, што пакінуўшы радзіму, Жан Папёлак застаўся яе патрыётам: “У беларускі барак вяла яго спачатку зямляцкая цяга: там былі людзі ў польскіх мундзірах, там ён мог ажывіць сваю душу роднай мовай” (207).

У намаляваных пісьменнікам партрэтах выразна адчуваецца яго перакананне, што нельга ўспрымаць палякаў толькі як нацыянальна чужую супольнасць. Я. Брыль яшчэ раз падкрэслівае, што трэба знаходзіць у кожным чалавеку тое, што яднае людзей на зямлі: дабрыню, уражлівасць, здольнасць спачуваць іншым.

Істотна, што Янка Брыль глядзіць на Польшчу і палякаў у рамане *Птушкі і гнёзды* не толькі вачыма беларускага сялянскага хлопца, яго равеснікаў, землякоў, але і адлюстроўвае адносіны немцаў да польскай нацыі. З горыччу пісьменнік падкрэслівае, што нават людскія, нібы чалавечныя немцы верылі хлусні “звышчалавекаў” і на іх абапіралі свае адносіны да палякаў. Дакладна пра гэта выказалася служанка Грубэраў Марыхэн:

Добра ўжо хоць, што вы не палякі. [...] Палякі ж наогул не людзі. Яны выпорвалі нашым вочы, адрэзвалі языкі... О, праклятыя! [...] І газеты пісалі, і па радыё гаварылі. Нам і ў школе пра гэта казалі. Калі была вайна з палякамі, калі яны не хацелі аддаць нам нашага калідора і напалі на нас (182).

Пагарда да палякаў гучала з вуснаў немцаў вельмі часта. Яны не адзін раз гавораць, што беларусам пашанцавала: “Шчасце ваша, што вы – не палякі” (147), што яны шчаслівыя, бо ўрэшце дазволілі ім “скінуць вашыя польскія транты” (175). І хаця Алесю такія выказванні зусім не адпавядалі, яму не адзін раз прыходзілася падкрэсліваць, што ён не з’яўляецца палякам, каб абараніць сваё жыццё і вярнуцца на Радзіму.

Янку Брылю пра польска-беларускія адносіны і саміх палякаў сапраўды было што сказаць, але ў рамане *Птушкі і гнёзды* на першы план выходзяць не факты, а настрой, які яны выклікаюць. Дзякуючы гэтай своеасаблівасці твора кожная тэма, закранутая ў рамане, выяўляецца эмацыянальна, непаўторна.

Распачатая ў рамане размова пра Польшчу і палякаў працягвалася пісьменнікам у лірычнай прозе. Лірычная мініяцюра адкрыла перад Я. Брылём новыя магчымасці падзяліцца з чытачом сваім жыццёвым і душэўным вопытам, у якім польскім уражаннем належыць вельмі важнае месца.

STRESZCZENIE**Polska tematyka w powieści Janki Bryła *Ptaki i gniazda***

W artykule analizowana jest polska tematyka w jedynej, jak dotąd, w białoruskiej literaturze lirycznej powieści *Ptaki i gniazda* Janki Bryła. Pisarz, odwołując się do własnych doświadczeń, zwrócił uwagę na trudne relacje między mieszkańcami Zachodniej Białorusi, która w wyniku traktatu ryskiego z 1921 roku znalazła się w składzie II Rzeczypospolitej, a przedstawicielami polskiej władzy. Ponadto, szczerze opowiada o służbie w polskim wojsku i stosunku społeczeństwa niemieckiego do polskich więźniów.